

**Barbara SOWIŃSKA**

Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie  
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu  
Lublin, Polska  
e-mail: barbara.sowinska@wp.pl

## **KSZTAŁTOWANIE TOŻSAMOŚCI KRAJOBRAZÓW SAKRALNYCH**

### **SHAPING OF IDENTITY OF SACRED LANDSCAPES**

**Słowa kluczowe:** krajobraz sakralny, tożsamość miejsca, kształtowanie krajobrazu, kanon miejsca  
**Key words:** *sacred landscape, place identity, landscape shaping, canon of place*

#### **Streszczenie**

W świetle współczesnych procesów laicyzacji przestrzeni koniecznym staje się zachowanie swoistych cech krajobrazu sakralnego, decydujących o jego duchowym wymiarze i wpływających na religijne (duchowe) przeżycia przebywających w tej przestrzeni osób. Celem artykułu jest próba sformułowania zestawu cech, decydujących o tożsamości sakralnych wnętrz architektoniczno-krajobrazowych, które powinny być brane od uwagę w procesie ich kształtowania. Zidentyfikowano sześć wyróżników odnoszących się do przestrzeni materialnej – Kontekst przyrodniczo-przestrzenny, Forma architektoniczna, Forma użytkowania i stan zachowania, Integralność, Czytelność i Otwartość – oraz sześć do przestrzeni niematerialnej – Powiązanie z wydarzeniami, Nazwa miejsca, Multisensoryczność, Dynamika, Nastrój i Odczuwane emocje i uczucia, w sumie dwanaście atrybutów.

#### **Abstract**

*In the light of the current proceses of space transformation it is needed to maintain the specific features of sacred landscape which decide about its spiritual dimation and affect the religious (spiritual) experinces of people being in a given place. The aim of the article is to formulate a set of features which decide about identity of paricular sacred architectural-landscape interiors and should be taken into consideration while shaping that places. As a result were identified six tangible distinguishing marks of sacred landscape – Natural-spatial context, Architectonical form, Form of use and state of preservance, Integrity, Readability and Openess – and six intangible ones – Connection with nature; Name of place; Multisensory; Dynamic; Atmosphere; Noticing emotions and feelings, twelve attriibutes in total.*

## WPROWADZENIE

Od początku rozwoju cywilizacji człowiek przekształcał swe otoczenie w celu przystosowania go do własnych potrzeb. W Europie jeszcze do połowy wieku XIX, kiedy to rozpoczął się okres industrializacji, krajobraz kształtowany był w harmonii z przyrodą, zaspokajając jednocześnie potrzeby rodzaju ludzkiego. Jednak ostatnie dziesięciolecia to czas ogromnych przemian antropogenicznych krajobrazu. Urbanizacja, industrializacja i intensyfikacja rolnictwa powodują zarówno utratę ekologicznych wartości ekosystemów i zmniejszenie różnorodności na wszystkich poziomach organizacji jak i negatywne przemiany fizjonomii krajobrazu oraz zanik cennych i często unikatowych krajobrazów kulturowych. Równocześnie wzrasta zapotrzebowanie społeczeństwa na produktywny, ekologiczny, atrakcyjny i wielofunkcyjny krajobraz, zaspokajający różnorodne potrzeby użytkowników (Bastian i in., 2006). Jednocześnie rozwój interdyscyplinarnych badań środowiskowych wymusił poszukiwanie holistycznego modelu krajobrazu, modelu psychofizycznego, łączącego obiektywne i subiektywne podejście w badaniach krajobrazowych. Model taki uwzględniałby wszystkie składowe krajobrazu, odnoszące się do ekologicznych, biologicznych, estetycznych, ekonomicznych, akustycznych oraz emocjonalnych jego elementów (Déjeant-Pons, 2006). Tak rozumiany krajobraz można zdefiniować jako układ wzajemnie powiązanych sfer: litosfery, geosfery, pedosfery, hydrosfery, atmosfery, biosfery oraz technosfery, sfery ekonomicznej, socjosfery i sfery kulturowej (Löffler, 2002) lub jako system obejmujący trzy układy hierarchiczne: abiotyczny, biotyczny i antropogeniczny, multisensorycznie oddziałujący na człowieka i posiadający swoistą fizjonomię (Chmielewski, 2012).

W świetle współczesnych przemian krajobrazowych oraz holistycznego podejścia badawczego koniecznym staje się więc nie tylko zachowanie czystości poszczególnych komponentów środowiska czy jego wysokiej bioróżnorodności ale także zachowanie swoistych cech krajobrazu, decydujących o jego niepowtarzalnym charakterze, sprawiających, że człowiek utożsamia się z danym miejscem. Budują one „tożsamość miejsca” (*identity of place*) czyli najgłębszą zależność zachodzącą między percypowanym przez człowieka krajobrazem (otoczeniem) wraz z jego historycznie nawarstwionymi elementami: treścią (kulturą, tradycją miejsca) oraz formą (kanonem miejsca) (Myczkowski, 2009). Tożsamość to suma kultury i tradycji miejsca (zespołu czynników związanych z całokształtem historycznych nawarstwień materialnych i niematerialnych) oraz kanonu jego cech (zespołu czynników składających się na formę danego miejsca, decydujących o jego wyrazie i mających swoją aktualną lub źródłowo udokumentowaną postać percypowaną przez człowieka) (Myczkowski, 2009). W innym ujęciu tożsamość budują elementy stałe: rodowód historyczny, dziedzictwo kulturowe, lokalizacja miejsca, warunki przyrodnicze oraz czynniki zmienne w czasie: sytuacja rynkowa, cele rozwojowe, kultura organizacyjna, potencjał intelektualny oraz zgromadzony na jego terenie kapitał (Łuszczak, 2000). W kontekście interpretacji chrześcijańskiej podstawowymi elementami decydującymi o charakterze miejsca są: orientacja, identyfikacja i charakter (Królikowski 2011, za Debuyt 1997). Pomimo różnych definicji, ujęć

i podziałów, można przyjąć że tożsamość to suma elementów, które identyfikują dane miejsce, cech charakterystycznych odróżniających jedno miejsce od drugiego (Stanowicka-Traczyk, 2008), sprawiających, że dana grupa społeczna identyfikuje się z nim (Bogdanowski, 1983), decydujących o różnorodności krajobrazowej regionu, kraju czy nawet kontynentu (Chmielewski, 2012).

Krajobrazy sakralne stanowią obszary o wyjątkowej tożsamości, przesyconej swoistym duchem miejsca, mającym swoje źródło w większości w niematerialnym wymiarze, uchwyconym i podkreślonym przez dzieła człowieka. Pomimo, że powinny one stanowić wyraz harmonijnego powiązania treści i formy, poddawane są coraz większej presji turystyki i usług mającej swoje odzwierciedlenie w negatywnych przemianach fizjonomii. W strefę *sacrum* wkracza ruch samochodowy, zabudowa, hałas a także coraz częściej „tandeta” i „kiczowatość”. Tego rodzaju, często agresywne działania wpisują się w nurt laicyzacji przestrzeni. Współczesne formy architektoniczne oraz działania większości architektów krajobrazu najczęściej nie nawiązują do tożsamości miejsca, burząc równowagę formy i ducha, wewnętrzną równowagę form budowli, jak i równowagę pomiędzy budowlą a krajobrazem (Królikowski, 2011). Współcześnie koniecznym staje się ochrona i/lub kreowanie tożsamości krajobrazów sakralnych, polegająca na takim kształtowaniu krajobrazu, by nie zniszczyć nie tylko samego, budującego atmosferę miejsca obiektu, ale i jego kontekstu. Wymaga to oprócz znajomości zasad projektowania i kompozycji także *wielkiej kultury, wrażliwości i pokory by to, co stanowi o istnieniu ducha miejsca nie było zakłócone lub zdominowane przez rzeczy nowe, lecz wyeksponowane na neutralnym tle* (Dąbrowska-Budziło, 2011). Działania człowieka powinny pozostać w harmonii ze stylem wnętrza krajobrazowego, a kształtowanie nowych elementów przyczyniać się do tworzenia piękna (Sowińska i in., 2007). Kreacja powinna stanowić kontynuację (Myczkowski, 2003).

Celem artykułu jest próba sformułowania zestawu materialnych i niematerialnych wyróżników tożsamości krajobrazów sakralnych, które powinny być brane od uwagę w procesie projektowania. Z uwagi na ograniczoną objętość tekstu, w odniesieniu do każdego ze zidentyfikowanych dwunastu wyróżników zarysowano jedynie ogólne problemy i preferowane kierunki kształtowania.

## WYRÓŻNIKI TOŻSAMOŚĆ KRAJOBRAZÓW SAKRALNYCH

Na podstawie analizy publikacji (Chmielewski, 2012; Dąbrowska-Budziło, 2001, 2011; Gutowska, 2000; Królikowski, 2011; Myczkowski, 2003, 2009; Nohl, 2001; Sowińska i in., 2007; Wojciechowski, 1986; Zachariasz, 2011) i w odniesieniu do specyfiki krajobrazów sakralnych wyróżniono 12 cech decydujących o ich tożsamości, rozumianej jako **suma elementów materialnych i niematerialnych identyfikujących dane miejsce, kluczowych dla jego duchowego wymiaru i wpływających na religijne (duchowe) przeżycia przebywających w danej przestrzeni osób**. Zgodnie z przyjętą definicją do elementów tych należą:

1. Wyróżniki materialne wynikające z kontekstu przyrodniczego i kulturowego, tkanki architektonicznej oraz sposobu zagospodarowania terenu.

2. Wyróżniki niematerialne powiązane z nienamacalnymi charakterystykami przestrzeni, takimi jak konotacje znaczeniowe, nastroj, przeżycia religijne, dźwięki, zapachy (tab. 1).

**Tab. 1.** Materialne i niematerialne wyróżniki tożsamość krajobrazów sakralnych

**Tab. 1.** Tangible and intangible distinguishing marks of sacred landscape

<b>Wyróżniki tożsamości krajobrazów sakralnych</b> <i>Distinguishing marks of sacred landscape</i>	<b>Zakres czynnika</b> <i>Range of factor</i>
<b>Materialne</b> <i>Tangible</i>	
Kontekst przyrodniczo-przestrzenny	Charakter środowiska naturalnego; uwarunkowania historyczne i społeczno-gospodarcze; tradycje kulturowe, architektoniczne i techniczne; system wierzeń i obrzędowość; formy naturalne i antropogeniczne jako tło ekspozycji obiektów
Forma architektoniczna	Typowość/unikatowość formy; forma architektoniczna właściwa dla danego typu krajobrazu i tradycyjnie z nim związana; charakterystyczne dla danego wyznania formy i motywy; estetyka formy; czystość formy; stopień zachowania oryginalnej tkanki
Forma użytkowania i stan zachowania	Funkcja sakralna, funkcja nie związana z kultem religijnym, zaniechanie użytkowania Obiekt podlegający konserwacji i pielęgnacji; zaniedbany; będący w stanie trwałej ruiny
Integralność	Kompletność założenia; harmonia treści i formy; Obecność elementów dezintegrujących przestrzeń; przemieszanie elementów z różnych stylów; różnorodność form, kolorów, tekstur, materiałów
Czytelność	Znaki szczególne: punkty, linie, tekstury i formy przyciągające wzrok
Otwartość	Rozległość przestrzenna; zasięg widoku; forma granic
<b>Niematerialne</b> <i>Intangible</i>	
Powiązanie z wydarzeniami	Miejsca objawień religijnych; świadkowie historii; społeczna ranga przypisywana miejscu
Nazwa miejsca	Związane z nią sugestie, pozytywnie lub negatywnie kojarzone bądź nadające status miejsca
Multisensoryczność	Dźwięk, zapach, dotyk
Dynamika	Ruch; zmienność; miejsca 'żyjące' lub 'martwe'
Nastój	Sprzyjający refleksji, modlitwie, zadumie, odpoczynkowi; Nastój tajemniczości, grozy, przygnębienia
Odczuwane emocje i uczucia	Przeżycia religijne, doznania duchowe, pierwsze wrażenie

## Kontekst przyrodniczo-przestrzenny

Każdy obiekt kultu jest umiejscowiony w danej przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, stanowiącej podstawowy składnik tożsamości miejsca jako obszaru i wnętrza krajobrazowego percypowanego przez człowieka (Myczkowski, 2009). Przestrzeń ta, stanowi zarówno podbudowę tożsamości jak i tło ekspozycji jego walorów. Kontekst ten warunkują: charakter środowiska naturalnego, uwarunkowanie historyczne i społeczno-gospodarcze, tradycje kulturowe, architektoniczne i techniczne, system wierzeń i obrzędowość. Czynniki te wpływają m.in. na lokalizację założenia i jego ekspozycję, formę architektoniczną, zastosowanie materiałów budowlanych, stosowanie charakterystycznych dla danego wyznania formy i motywów; stosowanie w kompozycji form naturalnych właściwych dla danego typu krajobrazu i tradycyjnie z nim związanych.

Kształtując atmosferę miejsca istotne jest zatem nawiązanie do tych tkwiących na określonym obszarze, charakterystycznych dla niego, wzorców i cech formy wynikających z terytorialnego kontekstu. Nawiązanie takie, może przyjmować szereg postaci, począwszy od powtarzania tradycyjnych wzorców, poprzez stylizację form rodzimych aż do swobodnej inspiracji nimi (Dąbrowska-Budziło, 2011). Takie działanie oznacza po pierwsze znajomość kręgu kulturowego z którego dany obiekt wyrósł – począwszy od historii terenu, jego specyfiki społeczno-gospodarczej, regionalnej tradycji czy lokalnej obrzędowości do systemu zasad i wierzeń religijnych właściwych danej wspólnoty oraz ciągów asocjacji i ich powiązań z przestrzenią (Nohl, 2001). Obiekty kultu niosą potężny przekaz treściowy. To symboliczne znaczenie, przyporządkowane poszczególnym elementom krajobrazu jak i całemu systemowi krajobrazowemu, jest charakterystyczne dla danego wyznania. Treści czytelne dla wyznawców judaizmu, mogą być niezauważalne dla architekta krajobrazu wychowanego w tradycji rzymsko-katolickiej i w konsekwencji przez niego rozmyte lub zniszczone. Umiejętność odczytywania tych ukrytych treści jest sposobem na przeciwstawienie się laicyzacji przestrzeni. Właściwa analiza znaczeń symbolicznych umożliwia wniknięcie w hierarchię wartości i układ postaw względem różnych cech i elementów kształtowanego środowiska (Wojciechowski, 2000a). Stąd kształtowanie krajobrazu sakralnego w zgodzie z kontekstem przyrodniczo-przestrzennym, rozpatrywanym jako podbudowa jego tożsamości, oznacza kontynuację ciągłości historycznej. Kontekst ten, powinien w pierwszym rzędzie być brany pod uwagę w ustalaniu reguł badań i działań w zakresie kultywowania treści danego miejsca (Myczkowski, 2009).

Drugi aspekt wynikający z umiejscowienia obiektu w danej przestrzeni to jego ekspozycja na danym tle. Tworzą ją naturalne i antropogeniczne formy ukształtowania i pokrycia terenu. Wśród nich największą rolę odgrywają formy zieleni. Drzewostan, zazwyczaj liściasty, stanowi charakterystyczny element krajobrazu sakralnego, równie istotny dla jego tożsamości jak sama bryła budynku. Dlatego naganne jest wycinanie lub nadmierne przycinanie starych drzew lub wprowadzanie nasadzeń iglastych obcych historii i sprzecznych z tradycją miejsca. Niewskazane jest także projektowanie klombów i rabat kwiatowych, tworzących duży kontrast z historycznie

ukształtowanym otoczeniem kościoła czy cerkwi (Instrukcja..., 1998). Nowo projektowane nasadzenia powinny albo nawiązywać do historycznych kompozycji roślinnych właściwych danemu założeniu sakralnemu albo mieć swoje źródło w lokalnej (regionalnej) tradycji. Projektowanie w zgodzie z kontekstem przyrodniczym miejsca to także komponowanie alejek, prowadzenie zieleni i kształtowanie cieków wodnych w nawiązaniu do naturalnych form ukształtowania terenu, czyli stosowanie form falistych, płynnych, pozbawionych kątów ostrów. Wskazany jest także wykonywanie elementów małej architektury i wewnętrznego systemu komunikacji (nawierzchnie, przejścia, mostki, schodów) z materiałów pochodzenia naturalnego, występujących na danych obszarze (lokalne złoża kamienia).

### **Forma architektoniczna**

Forma architektoniczna obiektu kultu stanowi krajobrazowy nośnik znaczeń emocjonalnych i religijnych, wyraz dziękczynienia, błagania lub pamiątkę ważnych wydarzeń religijnych bądź historycznych. Obiekt architektoniczny posiada wartość estetyczną, wyrażoną dojrzałością formy, harmonią poszczególnych elementów i reprezentatywnością stylu. Forma estetyczna może być zarówno wyjątkowa, jak i typowa dla określonego kierunku, stylu, idei, architekta czy kręgu kulturowego. Forma obiektów powstałych przed wiekami stanowi wynik nawarstwienia się różnych stylów architektonicznych, trendów społeczno-gospodarczych, stanowi wyraz zmieniających się przez wieki kanonów piękna (Chmielewski, 2012). Dbając o czystość formy, czasami istnieje potrzeba wyeliminowania niektórych jej elementów, jako niezgodnych z koncepcją obecnego systemu wartości, myśli konserwatorskiej czy nowego sposobu użytkowania (Gutowska, 2000). Powoduje to wyeksponowanie, rozwijanie i wzbogacenie określonej formy, którą przyjmujemy jako docelową, przy jednoczesnej stracie „części” jej dawnej tożsamości. W konsekwencji potrzeba czasu aby przyzwyczaić się do tej czystszej ale nieznannej formy.

Zależność – forma, a tożsamość krajobrazu sakralnego jest szczególnie istotna przy przeprowadzaniu kompleksowych prac remontowych czy rekonstrukcyjnych. Konserwator planując odbudowę obiektu, który uległ poważnemu uszkodzeniu na skutek pożaru, albo został zniszczony w dawnych czasach, bazując na dorobku przeszłości, musi wybrać formę docelową, do której będzie dążył. Ma on do wyboru trzy drogi: powrót do formy ostatniej, wciąż tkwiącej w świadomości lokalnej społeczności; wybór najwartościowszej z „eksperckiego” punktu widzenia formy, co nie zawsze oznacza formę najstarszej; przywrócenie formy najlepiej dokumentowanej, czyli pozostanie w zgodzie z prawdą historyczną. Wybór każdej z tych dróg powoduje nadanie miejscu odmiennej tożsamości, gdyż w przypadku wielu krajobrazów sakralnych to architektoniczna forma obiektu jest symbolem, znakiem charakterystycznych wnętrza, kluczem do odczytywania jego treści.

Kolejnym aspektem tożsamości wynikającym z charakteru dzieła budowlanego jest jego autentyczność. Zmiany zachodzące w tkance architektonicznej wraz z upływem czasu (spękania, blaknięcie kolorów) sprawiają, że obiekt nabiera cech „starości”. Cecha ta obok ciekawej formy, jest kluczowa dla wartości zabytkowego

obiekty kultury. Wartość kopii jest zawsze niższa od oryginału, oryginalność od „estetyczności” rekonstrukcji, a to co oryginalne jest powszechnie uważane za wartościowe, stąd powinno podlegać ochronie i kontynuacji (Gutowska, 2000). Historyczne ogrodzenie, stary tynk, oryginalna stolarka okienna i drzwiowa, autentyczne pokrycie dachu w znaczący sposób decydują o tożsamości historycznej miejsca. Elementy oryginalne pomimo swojej niekompletności są nośnikami prawdy historycznej, świadectwem zmieniających się czasów.

Utrzymanie obiektu we właściwym stanie technicznym i estetycznym powinno zatem polegać na zachowaniu autentycznych elementów, ich naprawie, restauracji czy konserwacji, a nie na ich wymianie na nowe elementy (Instrukcja..., 1998). Drugie rozwiązanie jest niestety łatwiejsze i tańsze, ale wiąże się z niebezpieczeństwem zniekształcenia obiektu w celu jego ochrony i zapewnienia mu przetrwania. Zmiana starej substancji na nową prowadzi do pogorszenia spójności pierwotnej formy artystycznej. Pojawia się rażący kontrast pomiędzy zniszczoną oryginalną substancją, a elementami „emanującymi nowością”. Przykładem jest, powszechna w przypadku wielu starych świątyń, wymiana oryginalnych posadzek kamiennych na nowe, które swoją ‘świeżością’ i żywością kolorów przytłaczają pozostałe elementy wnętrza.

### **Forma użytkowania i stan zachowania**

Analizując formę użytkowania i stan zachowania obiektów sakralnych, można stwierdzić, że te dwa wzajemnie powiązane czynniki w największym stopniu wpływają na przemiany tożsamości miejsca. Obiekty opuszczone i zapomniane tracą swoje walory architektoniczne, często też *Integralność* i *Czytelność*, zyskując jednocześnie nową tożsamość wyrażoną czynnikami niematerialnymi: nastrój tajemniczości, pobudzenie do refleksji, zadumy, niemy świadek historii. Sposób kształtowania takich opuszczonych krajobrazów sakralnych może być trzykierunkowy, zależny od projektowanej funkcji. Można zachować obecną tożsamość miejsca czyli zachować obiekt architektoniczny w stanie tzw. trwałej ruiny, co z konserwatorskiego punktu widzenia nie polega na zaniechaniu działań, ale na właściwym zabezpieczeniu konstrukcji tak aby w miarę możliwości zahamować dalsze procesy niszczenia. W przypadku zdewastowanych cmentarzy kształtowanie w tym kierunku powinno polegać na oczyszczeniu wnętrza ze śmieci, usunięciu samosiejek, przeprowadzeniu cięć sanitarnych drzew i krzewów oraz skompletowaniu ocalałych nagrobków. Drugim rozwiązaniem, jest nadanie obiektom kubaturowym nowej, nie związanej z sakralną funkcji. W tym przypadku kształtowanie powinno polegać na zachowaniu w dobrym stanie zewnętrznej formy architektonicznej obiektu, wyeksponowaniu zachowanych elementów wyposażenia oraz umieszczeniu informacji o historii i pierwotnym przeznaczeniu obiektu (Sowińska, Soszyński, 2012 – w tym tomie). Jednak nowe przeznaczenie powoduje na ogół całkowite zatarcie duchowego wymiaru przestrzeni. Trzecim rozwiązaniem, możliwym jedynie przy istnieniu grupy wiernych danego obrządku, jest przywrócenie pierwotnej, sakralnej funkcji przestrzeni. Powrót do tej dawnej tożsamości spowoduje utratę jednych wyróżników tożsamości (wynikających m.in. z czynnika *Nastroju*), a uczytelnienie innych m.in. wyeksponowanie piękna

tkanki architektonicznej, które stało się niewidoczne z powodu jej złego stanu zachowania. Wybór kierunku uwarunkowany jest względami religijnymi, formalnymi, funkcjonalnymi, społecznymi i finansowymi. „Kształtowana” tożsamość musi także być zgodna z celami ochronnymi dóbr kultury i szacunkiem dla kulturowego dziedzictwa, przejawiającym się chęcią ocalenia tkanki materialnej od zniszczenia, a miejsca od zapomnienia.

### **Integralność**

Kształtując krajobraz należy pamiętać, że obiekt zabytkowy zawsze istnieje w określonym otoczeniu, które powoduje wzmocnienie lub osłabienie jego walorów wizualnych. W przypadku niektórych budynków, ich właściwy odbiór możliwy jest jedynie w odpowiednim kontekście. O tym czy dany krajobraz jest harmonijny, decydują nie tylko jego poszczególne elementy, ale również wzajemne relacje zachodzące między nimi. Krajobraz nie może być zdefiniowany poprzez zdefiniowanie jego elementów. Elementy te są jedynie wzajemnie powiązanymi wskazówkami stanowiącymi część integralnego obrazu. Dlatego dbałość o zabytek sakralny nie powinna kończyć się na jego bryle, ale dotyczyć również jego najbliższego otoczenia. W przypadku świątyń tworzy je na ogół: dzwonnica, kapliczki, krzyże, pomniki i grobowce, ogrodzenie i formy zieleni. Zachowanie tożsamości miejsca oznacza dbałość o wszystkie te elementy w równym stopniu.

Niekiedy jeden dysharmonijny obiekt w zabytkowym wnętrzu, np. jaskrawy śmietnik czy ławka o fantazyjnych kształtach „psuje” założenia i przyczynia się do jego całościowego negatywnego odbioru. Przydrożne czy nadwodne kapliczki tracą swój urok, jeżeli „obudowane” są nowoczesną zabudową letniskową (Sowińska, Soszyński, 2012 – w tym tomie). Nagminne jest także wprowadzanie w otoczenie świątyń betonowej nawierzchni w postaci alejek, dróg procesyjnych oraz „pasów” bezpośrednio przy murach. Szara, sztywna powierzchnia asfaltu, popękane i powykrzywiane płyty chodnikowe, a tym bardziej wielobarwna i geometryczna kompozycja nawierzchni wykonanych z kostki znacząco szpecą otoczenie obiektów sakralnych. W celu kształtowania tożsamości wnętrz sakralnych wskazane jest zaniechanie tego typu praktyk. W przypadku kościołów parafialnych, użytkowanych przez duże grupy wiernych, najlepszym rozwiązaniem jest stosowanie alejek żwirowych lub wykonanych z drobnych kamieni, najlepiej wydobywanych w danym regionie. W przypadku cerkwi, kaplic leśnych, nadwodnych i przydrożnych należy zachować naturalne, piaszczyste lub ziemne podłoże, stanowiące przyrodniczą podbudowę całego założenia.

W przypadku wnętrz poddawanych gruntownej modernizacji, przystosowującej je do wzmożonego ruchu pielgrzymkowego lub celów turystycznych koniecznym jest wprowadzanie nowych, współczesnych elementów. Jednak każda nowa forma wprowadzona do krajobrazu jest zmianą dotychczasowego stanu. Jeśli wiąże się ona z tradycją miejsca i gdy posiada łączność z tym, do czego wchodzi, to jest to forma harmonijna. W praktyce zachowanie integralności oznacza zastosowanie jednolitej konstrukcji, formy, kolorystyki i materiałów projektowanych elementów małej



architektury (ławek, śmietników, tablic informacyjnych, sanitariatów). Zapewni to jednolitość stylową wnętrza. Dodatkowo można zastosować zasadę wtapienia projektowanego obiektu w teren, upodobniając go kolorystyką i kształtem do otoczenia (Zachariasz, 2011). Pomocnym jest tu wykorzystanie lokalnych materiałów budowlanych (Chmielewski, 2012).

### **Czytelność**

Krajobraz przez sam fakt samego istnienia przekazuje określone treści, jednak siła oddziaływania poszczególnych jego elementów jest różna. Niektóre z nich tworzą wyraźne wyznaczniki przestrzeni, które na skutek swoich wyrazistych cech mogą stać się symbolami przestrzeni (Raszeja, Gałęcka, 2011). Są to tzw. znaki szczególne: punkty, linie, tekstury i formy przyciągające wzrok, porządkujące i uczyniające przestrzeń, stają się symbolami konkretnych miejsc. Czasami jeden taki charakterystyczny obiekt posiada większą siłę oddziaływania niż wszystkie pozostałe elementy przestrzeni. Wyróżniki przestrzeni sakralnej mogą być związane z cechami formy, funkcji lub treści. Swoją rangę mogą zawdzięczać unikatowości, nieprzewidywalności, intensywności, dawności lub symboliczności (powiązaniu z określonymi wydarzeniami, obyczajowością, kręgiem kulturowych, regionem) (Dąbrowska-Budziło, 2001). W przyjętym schemacie rolę znaków szczególnych w kształtowaniu tożsamości określoną jako *Czytelność*, czyli stopień wyrazistości przestrzeni pozwalający na jej zrozumienie i kategoryzację (Zachariasz, 2011).

Znaki szczególne mogą mieć charakter harmonijny – powstać w zgodzie z tradycją miejsca i posiadać wysoką wartość estetyczną, lub przeciwnie – dysharmonijne. Uogólniając, kształtowanie wnętrza sakralnych powinno polegać na podkreślaniu wyznaczników harmonijnych i usunięciu dysharmonijnych, przy czym usunięcie elementu negatywnego w pewien sposób zmienia tożsamość miejsca przyczyniając się jednocześnie do kreowania bardziej spójnej wizji przestrzeni.

W przypadku wnętrza architektoniczno-krajobrazowych, w którym dominują dzieła przyrody kształtowanie *Czytelności* powinno polegać na wizualnym wzmocnieniu bryły obiektu kultu. W przypadku kapliczki utytułowanej na niewielkim wzniesieniu, u podnóża doliny cieku rzecznej i otoczonej lasem, można to uzyskać poprzez zaprojektowanie wokół niej nasadzeń o kontrastowej, ciemniejszej barwie, podkreśleniu drogi drewnianymi schodkami, a terenu wokół – kształtem placu i półkoliście ustawionymi ławkami (Sowińska i in., 2007). Czytelność odbioru zapewnia także właściwe kształtowanie osi i otwarcie widokowych, pozwalający na ekspozycję symboli kreowanej przestrzeni. Dotyczy to zarówno skali makro – całego układu urbanistycznego czy ruralistycznego jak i mikro – pojedynczego wnętrza architektoniczno-krajobrazowego. W pierwszym przypadku, niedopuszczalnym jest powstanie nowych dominant w formie wieżowców, wież telefonii komórkowej czy słupów energetycznych, konkurujących z wieżą kościoła lub dzwonnicy lub obiektów wielokubaturowych przysłaniających obiekt kultu. Aby nie osłabić siły oddziaływania symbolu w skali mikro należy zapewnić możliwość podziwiania obiektu z różnych

miejsc wnętrza. Niekiedy nieprzemysłane działanie np. ustawienie tablicy informacyjnej czy nieprzycięta zieleń może całkowicie zasłonić obiekt będący symbolem danej przestrzeni.

### **Otwartość**

Tożsamość miejsca warunkuje także czynnik określony mianem *Otwartości*. Składają się na niego: rozległość przestrzenna założenia, zasięg widoku na otaczający krajobraz czy w przypadku obiektów usytuowanych na wzniesieniach zasięg panoramy widocznej z danego miejsca. Odmienny charakter posiada świątynia posadowiona na małej działce i otoczona zwartą zabudową miejską, zlokalizowana we wnętrzu leśnym, czy rozległe założenie kalwaryjne usytuowane na kilku wzgórzach, dających daleki wgląd w otaczający krajobraz. Z czynnikiem *Otwartości* tym wiąże się także zagadnienie formy granic wyznaczających przestrzenny zasięg kompleksu i tworzących ściany wnętrza. Mogą one mieć charakter konkretny (udział otwarć w ścianie wynosi do 30%), obiektywny (30-60%) lub subiektywny (ponad 60%) (Bogdanowski, 1976). Udział ten w znacznym stopniu warunkuje powiązanie wnętrza z otaczającą przestrzenią, zapewniając określony widok „z” obiektu i „na” obiekt”. W przypadku krajobrazów sakralnych kryterium *Otwartości* wynika również z zasad religijnych i wielowiekowej tradycji. Uświęconą formą ogrodzenia założeń klasztornych jest wysoki mur odgradzający od reszty świata, stanowiący granicę pomiędzy strefą *sacrum*, a *profanum* i zapewniający „za murami” atmosferę wyciszenia. W przeciwieństwie, śródpolne i śródleśne obiekty sakralne nie posiadają ogrodzenia, ich granice są bardzo subiektywne, formy architektoniczne płynnie przenikają się i łączą z formami przyrodniczymi, tworząc swoistą strefę *sacrum* łączącą dzieła człowieka i przyrody. Zaprojektowanie wokół takiej kaplicy nawiązującego do tradycji lokalnej, lecz wysokiego i „pełnego” ogrodzenia może nie zaburzyć wyróżników takich jak *Forma architektoniczna*, *Integralność* i *Czytelność* jednak w znaczący sposób wpłynie na stopień izolacji przestrzeni, zaburzając tym samym tożsamość kreowanej przestrzeni. Dlatego kształtując krajobrazy sakralne należy pamiętać o zachowaniu właściwego dla danego typu założenia udziału ‘luk’ w ogrodzeniu.

### **Powiązanie z wydarzeniami**

Jak pisze Gutowska (2000) *doznanie piękna obejmuje nie tylko wrażenia, których źródłem jest forma ale także te, których źródłem jest jego historia „prześwięcająca” poprzez formę*. W kontekście tym na tożsamość miejsc sakralnych w istotny sposób wpływa powiązanie z wydarzeniami religijnymi i/lub historycznymi, które przecież na ogół stanowiły bodziec do ufundowania pamiątki materialnej w postaci budowli bądź krzyża. Powiązanie to, tym bardziej gdy dotyczy wydarzeń cudownych, określa zasięg oddziaływania danego miejsca, wykraczający często daleko poza jego ramy terytorialne. Niekiedy sama historia związana z obiektem kultu stanowi już o jego tożsamości i tym samym społecznym odbiorze. Przykład stanowi sanktuarium na Jasnej Górze, kojarzone przede wszystkim z cudownym obrazem Matki Boskiej i licznymi cudami przez niego płynącymi. Cudotwórcza moc obrazu jakby ‘przysłania’ inne

wyróżniki tożsamości miejsca, przy niej nawet walory architektoniczno-krajobrazowe sanktuarium odgrywają pomniejszą rolę. Zdaje się, że sanktuarium pozbawione obrazu utraciłoby sedno swojej tożsamości.

Inny przykład stanowią obiekty kultu lokalnego, zazwyczaj ludowe kapliczki, powstałe na miejscu objawień Matki Bożej czy świętych w celu upamiętnienia tych ważnych dla danej społeczności wydarzeń religijnych. Bryła architektoniczna tych obiektów oraz charakter ich otoczenia może ulec istotniej zmianie, na miejscu oryginalnych, zniszczonych obiektów wznoszone są nowe, bo to przede wszystkim pamięć o cudownych wydarzeniach, a nie forma stanowi o duchu tego typu przestrzeni.

Kształtowanie ściśle powiązanych z wydarzeniami religijnymi krajobrazów sakralnych powinno zatem polegać na koncentracji pewnych emocji, związanych z wydarzeniami cudownymi, inspirujących tworzenie symbolicznych założeń, wyrażających te dążenia (Dąbrowska-Budziło, 2001). Pomocnym narzędziem może być idea narracji krajobrazowej nawiązująca do twórczości literackiej, proponująca kreowanie przestrzeni w oparciu o 'opowiadanie' jego historii. Istotą takiego podejścia projektowego jest uchwycenie i podkreślenie zachowanych śladów przeszłości zapisanych w formach krajobrazowych lub budowanie nowych elementów przestrzeni poprzez bazowanie na skojarzeniach, symbolach i znakach pobudzających wyobraźnię odbiorcy (Raszeja, Gałęcka, 2011). W odniesieniu do krajobrazów sakralnych istotnym jest także dbałość o zachowanie prawdy religijnej i historycznej. Przeczy jej na przykład, modne w ostatnich latach, ustawianie pomników Jana Pawła II czy błogosławionego księdza Popiełuszki w miejscach z nimi nie związanych, a powiązanych z życiem innych błogosławionych czy świętych.

### **Nazwa miejsca**

Nazwa miejscowości związanej z obiektem kultu posiada na ogół wielowiekowy rodowód, wynikający z religijnej tradycji i/lub lokalnej historii. Nazwa ta może brać swój początek z charakterystyki przyrodniczej danego miejsca (Zarzecze, Dębówka), obecności obiektu sakralnego (Podklasztor, Przykościelny) lub być związana z historią jego powstanie (Poduchowny, Bernardyński). Często nawet gdy jej naukowo potwierdzony rodowód jest nieznanym to możemy go „odczytać” obserwując dany krajobraz.

Nazwa niewątpliwie wpływa w wyjątkowy sposób na tożsamość krajobrazu, kształtuje jego charakter, uzupełnienia obraz, wnosząc nową treść. Treść ta pobudza umysł i wyobraźnię, silnie oddziałuje na ludzką psychikę (Dąbrowska-Budziło, 2001). Nazwa obiektu kultu określa m.in. jego formę i rangę, inne mentalne wyobrażenia budzi określanie zespół klasztorny, bazylika, kalwaria czy sanktuarium. Nazwa miejsca wpływa także na oczekiwania osoby, która dane miejsce odwiedza, np. wybierając się po raz pierwszy do Świętej Lipki, spodziewamy się zobaczyć obiekt kultu otoczony lipami. Nazwa może zaciekawiać lub zniechęcić i tym samym zadecydować o przyjętej trasie podróży czy miejscu postoju. Podobną funkcję pełni wezwanie odwołujące się do patrona danej świątyni. Mając określoną intencję wierni pielgrzymują np. do kościoła pod wezwaniem Św. Judy Tadeusza uważanego za

patrona rzeczy trudnych i beznadziejnych. Kierują przez niego modlitwy błagalne mają nadzieję, że w tym poświęconym mu miejscu będą mieć one wyjątkową moc.

Nazwa miejsc świętych posiada często symboliczne znaczenie, podkreślające religijne treści ukryte w formach krajobrazowych. Przykład stanowią założenia kalwaryjne, zaprojektowane na wzgórzach na wzór drogi krzyżowej w Jerozolimie. Powiązanie to, oprócz relacji przestrzennych, wyraża się poprzez nadawanie obiektom nazw symbolicznych np. Ogrojec, Wieczernik, Dom Piłata czy Pałac Heroda. W przypadku Kalwarii Zebrzydowskiej również lokalne formy terenowe otrzymały nazwy biblijne: potok Skawinkę przemianowano na rzekę Cedron, górę Żar na Kalwarię, a Górę Lanckorońską na Górę Oliwną.

Czasami nazwa założenia sakralnego nie niosła przez wieki żadnego symbolicznego przekazu, nabrał go dopiero w wyniku ważnego wydarzenia. Przykład stanowi klasztor na Monte Cassino, którego nazwa dopiero od czasu II wojny światowej zaczęła nieść potężny przekaz emocjonalny, wywołując ogromne poruszenie i oczekiwanie głębokiego przeżycia duchowego i patriotycznego (Królikowski, 2011).

Rola projektanta w kształtowaniu *Nazwy* jako wyróżnika tożsamości krajobrazu sakralnego jest znikoma, gdyż stanowi ona chyba najbardziej permanentną charakterystyką danego miejsca. Nawet gdy oficjalne brzmienia nazw zostaje zmienione ze względów ideowych, dawna nazwa nadal funkcjonuje w świadomości lokalnej społeczności i jest przez nią używana, a przy zmianie ustroju często także zostaje przywrócona.

### **Multisensoryczność**

O tożsamości krajobrazów sakralnych, oprócz jego charakterystyki wizualnej, decydują także jakości: akustyczne, węchowe oraz dotykowe. Przestrzeń akustyczną kształtują dźwięki należące do rozmaitych kategorii, takich jak: naturalne odgłosy przyrody, dźwiękowe skutki uboczne cywilizacyjnej działalności człowieka (np. hałas pojazdów i urządzeń mechanicznych), dźwięki będące wyrazem artystycznej działalności człowieka (np. muzyka), sygnały (np. odgłos karetki pogotowia) czy dźwięki mowy ludzkiej (Bernat, 2008a). Kształtując krajobraz sakralny należy pamiętać o roli różnorodnych doznań akustycznych, mogących wywierać równie silny wpływ na ich tożsamość jak czynniki wizualne. Na przykład aspekt dźwiękowy wynikając z obecności dzieł przyrody współgra na ogół z duchowym wymiarem przestrzeni. Sprzyja on modlitwie i kontemplacji, pobudza do duchowych przeżyć, podkreślając stwórczą rolę Boga, różnorodność, siłę oddziaływania i piękno jego dzieł. Dlatego wycięcie starych drzew powoduje nie tylko dezintegrację przestrzeni historycznej, ale również utratę jej wyróżnika dźwiękowego wyrażonego śpiewem ptaków, odgłosami pracy pszczół, szumem liści. Analogiczny, negatywny wpływ na przestrzeń dźwiękową wywiera wyprostowanie i obudowanie betonem śródleśnego cieką, w bliskości którego stoi krzyż lub kapliczka. Działanie takie, obok utraty *Integralności* powoduje zanik dźwiękowej charakterystyki kojarzonej z danym miejscem – szumu meandrującej wody. Przebywający w takiej zmienionej przestrzeni człowiek

odczuwa pewien brak, niedosyt, ma wrażeni, że miejsce utraciło coś ważnego, chociaż trudno jest uświadomić sobie co takiego.

Odmienne bodźce dostarczają dźwięki antropogeniczne będące skutkami ubocznymi cywilizacyjnej działalności człowieka. Wkraczają one na ogół w przestrzeń sakralną w sposób stopniowy, „naturalny” jako wynik postępujących procesów antropogenizacji przestrzeni. Przykład stanowi większość założeń kościelnych i klasztornych, które zbudowane przed wiekami na uboczu, stopniowo zostały wchłonięte przez tkankę miejską i w konsekwencji „znalazły” się n przy ruchliwym skrzyżowaniu. Towarzyszący tym założeniom wszechobecny i niekontrolowany hałas niszczy lub degraduje subtelny i ulotny, a jednak niezmiernie ważny dźwiękowy wyraz ducha miejsca (Bernat, 2008b). Specyficzną kategorią dźwięków antropogenicznych stanowią odgłosy będące wyrazem aktywności religijnej: słowa modlitwy i pieśni, muzyka kościelna i odgłos dzwonów. Stanowią one silny wyróżnik przestrzeni, powiązany z nią treściowo i kluczowy dla jej tożsamości.

W większości przypadków projektant ma znikome szanse na kształtowanie przestrzeni dźwiękowej. Dźwięki percypowane w przestrzeni sakralnej mogą mieć bardzo odległe źródło, a skierowanie całej uwagi na odizolowaniu przestrzeni od wpływu tego czynnika, np. poprzez zastosowanie ekranów dźwiękoszczelnych, spowodowałoby utratę jego *Integralności, Czytelności czy Otwartości*.

Krajobraz odbierany i zapamiętywany jest również poprzez zmysł węchu. Przyjemny zapach świeżego powietrza, kwiatów i kwitnących krzewów wpływa na pozytywny jego odbiór. Woń spalin i rozkładanej materii organicznej powoduje negatywne odczucia. Kreując przestrzeń sakralną można odwołać się do tego aspektu poprzez stosowanie nasadzeń z roślin pachnących o różnych porach dnia i roku. Należy pamiętać o stosowaniu gatunków rodzimych, właściwych dla danego siedliska i wynikających z tradycji lokalnych i/lub religijnych. Kwiaty stanowią atrybuty wielu świętych stąd ich zapach może podkreślać symbolikę miejsca świętego, np. won lili i czy róż towarzysząca obiektom kultu maryjnego.

Zmysł dotyku pozwala na rozpoznanie korzystnych/niekorzystnych warunków termicznych – gorąca, wilgoci, mgły oraz siły natężenia wiatru. Poprzez dotyk odbierana jest również tekstura różnych składowych krajobrazu – skał, ziemi, traw odczuwalny jest dotyk owadów (Kowalczyk, 2004). W tym kontekście, historyczne krajobrazy sakralny kojarzą się z uczuciem zimna, chłodu płynącego od starych, zawilgoconych murów, głębokiego cienia drzew czy fakturą nieociosanych kamieni. Jednak czynnik percepcji przestrzeni poprzez dotyk, dla osób posługujących się zmysłem wzroku, jest na ogół mało istotny. To w kolejności walory: wizualne, dźwiękowe i zapachowe są kluczowe dla tożsamości krajobrazu sakralnego.

## **Dynamika**

*Dynamika* jako wyróżnik tożsamości krajobrazów sakralnych odnosi się do dwóch aspektów: zmienności wynikają z obecności ludzi oraz zmienności wynikającej z naturalnych procesów przyrodniczych. Pierwszy z wyżej wymienionych aspektów jest ściśle powiązany z czynnikiem określonym jako *Forma użytkowania i stan*

*zachowania*. Naturalnym jest, że obiekty pełniące funkcje sakralną są odwiedzane przez wiernych. Ich obecność ożywia krajobraz dodając mu 'ludzki' wymiar. Szczególnym przykładem są sanktuaria religijne nawiedzane przez rzesze pielgrzymów: Jasna Góra, Kalwaria Zebrzydowska, Licheń, Łagiewniki. Te miejsca święte „tętnią życiem”, są przepełnione ruchem i nieustannie się zmieniają na skutek przemieszczania się wiernych. Zmienność ta przejawia się także różnym zakresem i natężeniem dźwięków mowy ludzkiej czy towarzyszącym odprawianym nabożeństwom.

Z drugiej strony pewną dynamikę przejawiają także dzieła przyrody. Zmienność ta, w odróżnieniu od dynamiki ruchu ludzkiego, obserwowana jest w dłuższych okresach czasu. Szybko postępująca sukcesja leśna sprawia, że jednego roku czytelnym w terenie opuszczony cmentarz, kolejnego roku staje się całkowicie przysłonięty przez zieleń. Zmieniające się pory roku nadają nową treść percypowanemu krajobrazowi. Inną jakość posiada śródleśna kaplica otoczona bukowym, jesiennym lasem, a inną wyeksponowana na tle zimowego, 'mroźnego' pejzażu.

*Dynamika* jest ważnym wyróżnikiem tożsamości miejsca, jednak wpływ projektanta na kształtowanie tej cechy jest znikomy. Krajobraz kulturowy żyje własnym życiem, niezależnie od założeń i przewidywanych kierunków, a przyroda ewoluuje samoczynnie bez naszej interwencji. Zależność *Dynamika*, a tożsamość, choć wyraźnie percypowana przez człowieka, jest zatem trudna do uchwycenia i niemożliwa do zaprojektowania.

## **Nastrój**

Każdy krajobraz, a tym bardziej krajobraz sakralny, posiada określony nastrój. Może to być nastrój ciszy i spokoju, sprzyjający refleksji, modlitwie, zadumie czy po prostu odpoczynkowi lub nastrój tajemniczości, przygnębienia czy wręcz grozy. Nastrój sprawia, że dane miejsce staje się magiczne, wyjątkowe, nadaje mu duchowy wymiar. Swoisty nastrój przestrzeń zawdzięcza wpływowi *genius loci*, opiekuńczej sile kształtującej jego unikatowość. Nastrój miejsca wynika z nawarstwienia wielu czynników. Decyduje o nim m.in. stopień wypełnienia przestrzeni i zachowania oryginalnej tkanki architektonicznej, obecność zasłon, dostępność terenu, liczba i różnorodność odbieranych impulsów (wizualnych, dźwiękowych, zapachowych), pora dnia i roku. Na przykład składowe przestrzeni odbieranej jako tajemnicza są nawzajem przysłonięte, ukrytej jedne za drugimi, a percypowane dźwięki i zapachy są niespodziewane i pojawiają się niewiadomo skąd.

Dbłość o nastrój, jako niematerialny wyróżnik tożsamości krajobrazów sakralnych, powinna być jednym z ważnych aspektów projektowania. Rozpoznanie tego nastroju nie powinno być trudne gdyż jak pisze Dąbrowska-Budziło (2011) *niekiedy niezwykle atmosfera miejsca, jego oryginalność, szczególne piękno, oddziałuje tak mocno na wyobraźnię twórcy, że podpowiada mu niejako rozwiązania potęgujące jeszcze siłę wymowy miejsca*.

Współczesny człowiek szuka w przestrzeni *sacrum* przede wszystkim wyciszenia i wewnętrznego ukojenia, odpoczynku od wszechobecnego zgiełku. Utożsamia świętość miejsca z ciszą i spokojem. Nastrój miejsc świętych ma sprzyjać skupieniu

i modlitwie, odczuwaniu bliskości Boga i płynącej od niego duchowej energii. Aby go zachować należy utrzymać 'świętość' kształtowanej przestrzeni. Najprostszym co można zrobić w tym zakresie jest zachowanie nienaruszalności strefy *sacrum* poprzez odizolowanie jej od strefy *profanum*: ograniczenie hałasu, ruchu samochodowego oraz wpływu innych burzących wewnętrzny spokój bodźców zewnętrznych.

### **Odczuwane emocje i uczucia**

W przedstawionym schemacie dotyczącym tożsamości miejsc sakralnych, składowa *Doznawane emocje i uczucia* ma szczególne znaczenie, gdyż jej źródłem jest bardziej człowiek niż krajobraz. Zagadnienie to powiązane jest z percepcją krajobrazu i subiektywnymi odczuciami, które są podstawą oceny. Powszechnie przyjmuje się, że proces ten stanowi funkcję trzech zmiennych (Wojciechowskiego, 1986). Pierwsza wynika z charakteru obserwowanego krajobrazu, jego spójności, różnorodności, kompozycja czy unikatowość, które w przyjętym schemacie składają się na materialne wyróżniki tożsamości przestrzeni sakralnej. Druga wynika z całokształtu cech obserwatora: indywidualnej charakterystyki biologicznej, konstrukcji psychicznej, wrażliwości, doświadczeń osobistych, ukształtowanego kulturowo systemu norm i wzorców estetycznych czy poziomu i kierunku wykształcenia. Trzecia z okoliczności oceny – chwilowej dyspozycji obserwatora oraz warunków meteorologicznych. W kontekście percepcji krajobrazów sakralnych szczególnego znaczenia, obok wyżej wymienionych czynników, nabierają: wyznanie, religijne doświadczenia, wrażliwość duchowa oraz intencja z jaką wierny przybywa w dane miejsce. Warunkują one charakter doświadczanych przeżyć duchowych, ich skalę i intensywność. Odmienne przeżycia wywołuje wizyta na cmentarzu gdzie pochowani są nasi bliscy niż gdy tylko go zwiedzamy podziwiając zabytkowe nagrobki. Wizyta w parafialnym kościele budzi różnorodne emocje, w zależności od tego czy jej celem jest uczestnictwo w niedzielnej mszy świętej, pogrzebie czy ślubie. Dla katolika spacer po kirkucie może być zwyczajnym punktem na trasie turystycznej, natomiast dla mieszkającego dawnej na tych ziemiach przedstawiciela judaizmu być źródłem głębokich doznań religijnych.

Nasuwa się zatem pytanie czy tożsamość miejsca jest taka sama w odczuciu wszystkich i czy czynnik subiektywizmu nie powoduje, że sposób kształtowania zgodny z duchem miejsca zależy jest od indywidualnej percepcji zarządcy terenu czy projektanta? Wydaje się jednak, że pomimo niewątpliwego wpływu subiektywnej oceny, różnorodność i rozpiętość wymienionych w artykule czynników materialnych oraz obiektywnych-niematerialnych pozwala na sformułowanie pewnych charakterystyk, które różnorodni obserwatorzy są w stanie zaakceptować jako decydujące o tożsamości danego miejsca. Poza tym, z uwagi na właściwy tylko ludziom sposób funkcjonowania mózgu i narządów zmysłu, dla wszystkich ludzi można określić pewne wspólne sposoby odbierania i przetwarzania informacji (Wojciechowski, 2000b). Można także przyjąć, że w obrębie danego kręgu kulturowego, obejmującego także wychowanie w duchu danej religii, ludzie posiadają bardzo zbliżone doświadczenia, skojarzenia i odruchy nabyte we wczesnym etapie rozwoju. Za

możliwością obiektywnego ujęcia tożsamości krajobrazu przemawia także fakt, że pewne charakterystyki takie jak unikatowość, harmonia, autentyczność, piękno są wartościami absolutnymi, posiadającymi charakter samousprawiedliwiający się tzn. nie potrzebujące uzasadnienia dla swojego istnienia, zachowania czy dbałości i finansowania (Gutowska, 2000; Nohl, 2001).

## PODSUMOWANIE

Człowiek powinien świadomie oddziaływać na krajobraz sakralny, czyli go kształtować w celu zachowania najwartościowszych cech, elementów i struktur krajobrazowych, decydujących o jego tożsamości – sumie elementów materialnych i niematerialnych identyfikujących go, będących kluczowych dla jego duchowego wymiaru i wpływających na religijne/duchowe przeżycia przebywających w przestrzeni osób. Człowiek nie ma jednak jednakowego wpływu na wszystkie elementy kreowanej przestrzeni. Składowych tożsamości takich jak: *Kontekst przyrodniczo-przestrzenny*, *Powiązanie z wydarzeniami* czy *Dynamika* nie da się zmienić, można jedynie projektować w kontynuacji lub dyskontynuacji do nich. Projektant nie jest także w stanie przewidzieć jaki i czy dany element przestrzeni materialnej wpłynie na *Doznawane emocje i uczucia*. Ma także ograniczony wpływ na *Multisensoryczność* i *Nastrój* krajobrazu. Jednak efekt jego działań w odniesieniu do *Formy architektonicznej*, *Formy użytkowania i stanu zachowania*, *Integralności*, *Czytelności* i *Otwartości* jest bardzo duży, kluczowy zatem dla tożsamości kształtowanej przestrzeni świętej.

Przedstawione w tekście artykułu ogólne uwagi dotyczące kształtowania krajobrazów sakralnych w powiązaniu z ich tożsamością odnoszą się do miejsc o różnej historii, kontekście przyrodniczym, kulturowym, walorach architektonicznych czy randze. W praktyce, gdy projektant czy zarządca przestrzeni ma za zadanie przeprowadzenie kompleksowych prac w konkretnej przestrzeni, musi zdecydować się w jakim kierunku podążać. Krajobraz można kształtować tak aby był funkcjonalny i dynamiczny, „zachęcający” do jego odwiedzenia, można też formować go w sposób harmonijny i estetyczny albo oprzeć się jedynie na wyeksponowaniu jego walorów architektonicznych czy też kreować przestrzeń jako swoistego świadka historii. Istotą działań zmierzających do kształtowania tożsamości może być jedynie utrzymanie, uczytelnienie i/lub wydobywanie cech które stanowią o jego odrębności i wyrazistości. W praktyce, nie jest na ogół możliwym podążanie we wszystkich tych kierunkach. Jeszcze trudniejsze wyzwania stawiają miejsca opuszczone, które można kształtować w oparciu o obecną tożsamość, starać się przywrócić tożsamość utraconą lub wykreować nową. Biorąc pod uwagę specyfikę krajobrazów sakralnych, wydaje się, że najważniejsze powinno być zachowanie lub przywrócenie duchowego wymiaru przestrzeni, bo to z potrzeby ducha i w celu „dbania” o tego ducha krajobrazu sakralne powstały. Wymiar ten odróżnia je od otoczenia, wpływa na ich percepcję oraz zachowanie przebywających w nich ludzi.



## LITERATURA

- Bastian O., Krönert R., Lipsky Z., 2006: Landscape diagnosis on different space and time scales – a challenge for landscape planning. *Landscape Ecology*, vol. 21: 359-374.
- Bernat S., 2008a: Dźwięk w krajobrazie – stan i perspektywy badań, Wydawnictwo UMCS, Lublin: 1-58.
- Bernat S., 2008b: Kierunki kształtowania krajobrazów dźwiękowych. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 11:100-121.
- Bogdanowski J., 1976: Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu. Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo PAN; Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: 1-271.
- Bogdanowski J., 1983: Wprowadzenie do regionalizmu architektoniczno-krajobrazowego. *Wiadomości ekologiczne*, tom 29. Warszawa: 183-197.
- Chmielewski T.J., 2012: Systemy krajobrazowe: struktura – funkcjonowanie – planowanie. Wydawnictwo PWN, Warszawa: 1-408.
- Dąbrowska-Budziło K., 2001: Wartości niematerialne krajobrazu kulturowego [w:] *Krajobraz kulturowy – idee, problemy, wyzwania* (red.): U. Myga-Piątek, Sosnowiec: 24-29.
- Dąbrowska-Budziło K., 2011: *Genius loci*, jako potencjalne źródło inspiracji dla kształtowania krajobrazu. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 15: 227-235.
- Déjeant-Pons M. 2006: The European Landscape Convention. The Forum UNESCO University and Heritage. 10th International Seminar “Cultural Landscapes in the 21st Century”; Newcastle-upon-Tyne: 1-19.
- Gutowska K., 2000: O doskonałości artystycznej oraz trwałości i nietrwałości obiektów materialnych stanowiących kulturowe dziedzictwo [w:] *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym* (red.): K. Gutowska, Warszawa 2000: 38-53.
- Instrukcja o postępowaniu w sprawie zabytkowych świątyń i ich wyposażenia dla Diecezji Toruńskiej, 1998 [w:] *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym* (red.): K. Gutowska, Warszawa 2000: 218-227.
- Kowalczyk A., 2004: Zastosowanie modelu płyty i korytarze do waloryzacji środowiska przyrodniczego dla potrzeb rekreacji [w:] *Płyty i korytarze jako elementy struktury krajobrazu – możliwości i ograniczenia koncepcji* (red.): A. Cieszewska, *Problemy Ekologii Krajobrazu* tom XIV, Warszawa: 1-9.
- Królikowski J., 2011: Chrześcijańska interpretacja ducha miejsca. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 15: 29-37.
- Löffler J. 2002: Landscape spheres [w:] *Development and Perspectives of Landscape Ecology* (eds.): O. Bastian, U. Steinhardt, Kluwer Acad. Publ., Dordrecht, The Netherlands: 49-51.
- Łuczak A., 2000: Istota tożsamości miasta. *Samorząd Terytorialny*, nr 10: 1-50.

- Myczkowski Z., 2003: Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce. Monografie Politechniki Krakowskiej. Architektura, 285. Politechnika Krakowska, Kraków: 1-228.
- Myczkowski Z., 2009: Tożsamość miejsca w krajobrazie [w:] Fenomen Genius Loci tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym (red.): B. Gutkowski, Muzeum Pałac w Wilanowie, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Warszawa: 153-162.
- Nohl W., 2001: Sustainable landscape use and aesthetic perception – preliminary reflection on future landscape aesthetic, *Landscape and Urban Planning* 54 (4): 223-237.
- Raszeja E., Gałęcka A., 2011: Nowe podejście do ochrony krajobrazu kulturowego – budowanie tożsamości lokalnej w oparciu o czytelna narracje krajobrazową. *Architektura*, tom 2 (2011), Wrocław: 16-23.
- Sowińska B., Oleś A., Chmielewski T.J., 2007: Analiza kompozycji krajobrazowej i wytyczne do rewaloryzacji zespołu źródłiskowo-sakralnego w Trzęsinach na Roztoczu Zachodnim. *Przyroda i miasto tom IX*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa: 248-258.
- Sowińska B., Soszyński D., 2012: Od zapomnienia do przekształcenia czyli o różnorodności krajobrazów sakralnych Roztocza. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 17, w tym tomie.
- Stanowicka-Traczyk A., 2008: Kształtowanie wizerunku miasta na przykładzie miast polskich, *Oficyna Wydawnicza Branta*, Bydgoszcz-Olsztyn: 1-176.
- Wojciechowski K.H., 1986: Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu, *Rozprawa habilitacyjna*, Wydawnictwo UMCS, Lublin: 1-283
- Wojciechowski K.H., 2000a: Krajobraz jako zwierciadło stylu życia (I). *Roztoczańskie spotkania*, Tom 1, Zwierzyniec: 45-56.
- Wojciechowski K.H., 2000b: Krajobraz jako zwierciadło stylu życia (II). *Roztoczańskie spotkania*, Tom 1, Zwierzyniec: 114-128.
- Zachariasz A., 2011: Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 15: 310-326.